

Setkání s biblickým Bohem v liturgii

(k šancím a rizikům evangelické bohoslužby)

Jaroslav Vokoun

Anotace

Předložený text je mírně přepracovanou formou přednášky, která zazněla na Evangelikální teologické konferenci v Praze v roce 2007. Autor, evangelický farář a docent teologie, který stojí na půdě Lutherovy reformace, se v ní zabývá teologií a praxí reformační bohoslužby. Jako příklad je v úvodu zmíněno vyzařování takovéto bohoslužby a její vliv na formulaci teorie vědy Michaela Polányiho. Podle pojetí autora je pro evangelický charakter bohoslužby rozhodující její obraz Boha a ne konkrétní formy. To bylo též již předmětem kritiky mše u Luthera (oběť chvály, která však nemá smírný význam). Boží jednání v bohoslužbě a jednání sboru však potřebuje také své formy. Ty nesmí zastírat, že vlastním tajemstvím evangelické bohoslužby je Boží jednání ve slovu. Evangelická bohoslužba má podíl na všeobecné předběžnosti naší doby, na rozlišování mezi „už nyní“ a „ještě ne“. Kristus teprve přijde, ale On a jeho království jsou již přítomni přiměřenou formou v naší době v bohoslužbě. Luterská bohoslužba je bohoslužba toho, který je přítomen mezi námi, nejen nadzemsky vyvýšeného Pána. Ve své době vedl Luther zápas protestantským spiritualismem.

Liturgická obnova v rámci protestantismu se musí vyrovnat s některými obavami, z nichž autor za nejzávažnější považuje strach před možným potlačením slova liturgickými formami. Nabízí zde tři odpovědi: Historická vychází z toho, že biblické texty mají své místo či krystalizují v eucharistické bohoslužbě, což vysvětluje také soustředění evangelií na Kristovu smrt. V hermeneutické odpovědi, která byla vypracována v diskusích mezi evangelikály a postliberály, je bohoslužba místem, kde lze číst správně Písmo, protože společenství je zde se svými hermeneutickými pravidly a odpovídajícím kontextem interpretační komunity. Systematicko-teologická odpověď vychází z učení Edmunda Schlinka o primárních strukturách odpovědi na evangelium, které jsou také strukturálními formami bohoslužby (vyznání víry, vyznání hříchů, doxologie, vyučování apod.). Šance a rizika protestantské bohoslužby spočívají v tom, že stojí uprostřed mezi přesně stanovenou bohoslužbou a spontánní charismatickou bohoslužbou: obdobně jako v hudbě je umění improvizace vrcholným uměním mistra, ale někdy je vykonáváno těmi, kteří jsou nedostatečně liturgicky připraveni.

Zusammenfassung

Der vorliegende Text stellt eine leicht überarbeitete Fassung eines Vortrages auf der evangelikalen theologischen Konferenz 2007 in Prag dar. Der Verfasser, evangelischer Pfarrer und Theologiedozent, befaßt sich darin, auf dem Boden der Reformation Luthers stehend, mit Theologie und Praxis des reformatorischen Gottesdienstes. Einführend wird als Beispiel von der Ausstrahlungskraft eines solchen Gottesdienstes sein Einfluß auf die Formulierung der Wissenschaftstheorie Michael Polányis erwähnt. Nach Auffassung des Autors sind für den den evangelischen Charakter des Gottesdienstes nicht konkrete Formen, sondern das in ihm implizierte Gottesbild entscheidend. Dies war bereits für Luther der Hauptgrund seiner Kritik an der römischen Messe (Lobopfer, kein Sühnopfer). Das Handeln Gottes im Gottesdienst und das Handeln der Gemeinde braucht freilich auch Formen. Diese dürfen nicht verdecken, daß das eigentliche Mysterium des evangelischen Gottesdienstes Gottes Handeln im Wort ist. Der evangelische Gottesdienst partizipiert an der allgemeinen Vorläufigkeit unserer Zeit, an dem "schon jetzt, aber noch nicht": Christus muß erst noch kommen, er und sein Königreich sind aber bereits im Gottesdienst in der unserer Zeit angemessenen Form gegenwärtig. Der lutherische Gottesdienst ist ein Gottesdienst des unter uns gegenwärtigen, nicht nur des überirdisch erhöhten Herrn. Der angeblich protestantische Spiritualismus ist gerade das, was Luther seinerzeit bekämpft hatte.

Die liturgische Erneuerung im Rahmen des Protestantismus muß sich mit einigen Befürchtungen auseinandersetzen. In der Angst vor einer Verdrängung des Wortes durch liturgische Formen sieht der Autor den wichtigsten Einwand. Er bietet hier drei Antworten an: Eine formgeschichtliche verweist darauf, daß die Bibeltexte ihren Sitz im eucharistischen Gottesdienst hatten bzw. sich um ihn herum kristallisierten, was auch die Konzentration der Evangelien auf Christi Tod erklärt. Eine hermeneutische Antwort wurde im Gespräch zwischen Evangelikalen und Postliberalen herausgearbeitet: Der Gottesdienst ist der Ort, an dem die Bibel verständlich wird, in einer einer interpretativen Kommunität mit besonderen hermeneutischen Regeln und einem entsprechenden Kontext. Eine systematisch-theologische Antwort lehnt sich an Edmund Schlink an. Die primären Antwortstrukturen auf das Evangelium sind zugleich die Strukturformen des Gottesdienstes (Glaubensbekenntnis, Sündenbekenntnis, Doxologie, Lehre usw.).

Die Chancen und Risiken des evangelischen Gottesdienstes hängen auch damit zusammen, daß er eine via media zwischen einem formell vorgeschriebenem und einem frei-charismatischen Gottesdienst darstellt. Bekanntlich ist auch beispielsweise in der Musik die erlaubte Improvisation eine Kunst der Meister, die jedoch bisweilen auch von ungenügend Vorbereiteten versucht wird.

Fyzikální chemik a filosof Michael Polányi předložil svého času knihu o teorii vědy, v níž klade úplně nové základy vědeckého poznání. Kniha končí vizí kosmu, pohybuujícího se ke svému cíli, a v tomto velkém pohybu má své místo i člověk se svým krátkým životem a zde stojí i přírodovědec v postoji otevřenosti vůči realitě, která převyšuje možnosti vědeckého myšlení. „A to je také, jak věřím,“ zní překvapivě poslední věta knihy, „postoj, který zaujímá křesťan při bohoslužbách.“¹ Obrácení se k Bohu, adorace Boha, orientace k Bohu je základem orientace věřícího v celém jeho životě, nejen ve volném čase, nejen ve sféře mezilidských vztahů, ale jak vidíme, například i základem orientace špičkového fyzika při jeho práci. Polányi se v době psaní knihy pravidelně účastnil protestantských bohoslužeb. Bohoslužba, napsal jinde, je pro křesťana místem hledání Boha v modlitbě. Jako se fyzik setkává ve svém bádání s fyzikální realitou, setkává se křesťan v bohoslužbě s realitou Boží: „Křesťanským bádáním je bohoslužba.“²

Polányi byl původem Žid a jeho vztah ke křesťanství byl celoživotně komplikovaný, nicméně protestantská bohoslužba pro něj nebyla jen jakousi principiální otevřeností čemukoli. Byla to skutečná protestantská bohoslužba s jasnou zvěstí evangelia, jak je patrné právě ze zmíněné knihy: Své závěry o možnostech vědeckého bádání uzavřel na konci třetího dílu knihy³ srovnáním s učením apoštola Pavla o spáse: To, co máme, zejména v současné fyzice objevit, přesahuje možnosti našeho bádání. Schopnosti a síly našeho rozumu jsou nedostatečné a je to nutno přiznat. V důvěře však čekáme na sílu zvenčí, která přesahuje kapacitu našeho chápání. Nakonec i v přírodovědě poznáváme, že nás k objevu nedovedly naše skutky, jakkoli nutné, ale že objev nám byl darován. Všechny předpoklady, bez nichž nemůžeme dělat vědu, a dokonce bez nichž nemůžeme ani řádně myslet, jsou nedokazatelné a přijímáme je pouze vírou – Credo ut intelligam, říká Polányi spolu s Anselmem. A také naše výsledky, pokračuje, přesahují kapacitu našeho myšlení, ba jeví se nám nutně jako vnitřně rozporné, takže můžeme jen vyznat s Tertuliánem: Credo, quia absurdum. Tolik tedy jako příklad vyzařování protestantské bohoslužby např. i při formulaci filosofie vědy. (Ta bohoslužba se zdá uzavřen a mezi zdi kostelů, ale nemáme ani tušení, kde všude se projevují její účinky). Reformační bohoslužba není reformační bohoslužbou svou vnější podobou, ale svou teologií.⁴

¹ Srov. Polányi, Michael, *Personal Knowledge. Towards a Post-Critical Philosophy*, London and New York 1962, s. 405. Dále cit. jako PK.

² PK, s. 281.

³ PK, s. 324.

⁴ V následující pasáži se opíráme o stále doporučenihodnou knihu Vajta, Vilmos, *Die Theologie des Gottesdienstes bei Luther*, Berlin 1958.

Lutherova kritika předreformační mše není kritikou jejích liturgických a kultických forem, ale kritikou jejího obrazu Boha. Základní otázkou evangelické bohoslužby je, zda se obrací k pravému Bohu, zjevenému v Ježíši Kristu, a setkává se tak s jeho milosrdenstvím, nebo zda se obrací ke stvoření a setkává se tak s Bohem v jeho hněvu. Základem Lutherovy teologie bohoslužby je to, že náš Bůh je Bohem jednajícím a že dnes viditelně jedná ve svém slovu a ve svých svátostech. Kde se tak děje, tam je bohoslužba a tam je pak i evangelická církev. Na toto dnešní Boží jednání slovem a svátostmi máme odpovědět vírou.

Bohoslužba je společenstvím s Bohem, a toto společenství nemáme nějak habituálně, ale právě jako odpověď na aktuální Boží jednání. Proto lze teologii bohoslužby rozdělit do dvou kapitol: Bohoslužba jako jednání Boží. Bohoslužba jako jednání víry. Tyto dva aspekty má ovšem život věřícího jako celek, život ve víře jako takový je bohoslužba, a stejnou strukturu má pak i to, co nazýváme speciálně bohoslužbou.

Jaký je Bůh reformační bohoslužby? Náš Bůh není jen Bůh o sobě, ale Deus pro nobis, Bůh společenství. Je to Deus revelatus, a jako takový je Deus praedicatus, Deus cultus. S pravým Bohem křesťanského zjevení nemůžeme mít společenství jinak než uprostřed pozemských skutečností, do nichž Bůh vstoupil inkarnací, pravý Bůh je Deus incarnatus, Deus corporeus, dává se nám skrze vnější prostředky jako Deus oblatus, vydal a vydává se nám v Kristu, bohoslužba je jeho stálou kenosis pro nás, jednotou Kristova božství a lidství, jak v kázání, tak ve svátostech.

Subjektem bohoslužby je tedy Bůh – platí to i pro kázání, které není jen mluvením o Božím jednání, ale Božím jednáním pro nás. Síla reformace byla ve víře, že praedicatio verbi Divini est verbum Dei, a slabost dnešních předreformačních církví je ve ztrátě této víry. Protože je subjektem bohoslužeb Bůh, jednající pro nás, obdarovávající nás, je v popředí Lutherova pojetí mše Boží beneficium, nikoli lidské sacrificium. Není to lidská snaha usmířit Boha, ale Bůh nás usmířil v Kristu Ježíši a my přijímáme jeho smíření. Proto také společenství přijímajících patří k podstatě bohoslužby, odmítnuta je privátní mše. V této souvislosti mají význam i služebníci církve, jejich služba je viditelným výrazem toho, že Vzkříšený dnes jedná mezi námi skrze své slovo a svátosti. Bohoslužbou podle Luthera chce Bůh dosáhnout toho, aby člověk odložil svou práci a nechal na sobě pracovat Boha. Kristův zápas o člověka je zápasem o jeho klid, o odvrácení od lidských aktivit k očekávání Božích skutků. „Der Teufel feiert nicht.“ Naproti tomu Kristus se svým lidem stvořeným slovem a svátostmi slaví bohoslužbu.

Luther samozřejmě viděl i opačný směr: Písmo sv. žádá od člověka i oběť. Ta ovšem nemá smírný význam. Kde je víra, tam je oběť. Písmo žádá oběť

díků a chvály, obět modlitby a obět vlastního těla. Obětní charakter má i vyznání vin a vyznání víry. Ale i skutečné kázání je obětí chvály.

Luther vedl svůj zápas se scholastikou a spiritualismem. Obě strany dle něj chápou liturgii zákonicky, jedni bohoslužebné obřady nařizují, druzí je zakazují. Do dalších vydání spisu *O svobodě křesťanské* musel Luther proti spiritualistům vložit varování: Křesťanova svoboda znamená nejen ceremonie nemít, ale také svobodu je mít! Problémy dnešní protestantské bohoslužby jsou obvykle dány právě vítězstvím spiritualistů v protestantském táboře, tedy těch, kdo si myslí, že čím méně formy, čím méně vnějších projevů, tím je bohoslužba duchovněji. Taková bohoslužba je ovšem ideálem přirozeného rozumu, ideálem antického a moderního osvícenství, ideálem manichejců a gnostiků, ideálem mystiků, rozhodně však neodpovídá náboženství Boha, který stvořil svět a stal se člověkem.

Existují však i oprávněné protestantské obavy, spojené s důrazem na bohoslužby, a na ty musí reformační teologie bohoslužby odpovědět. Nejzákladnější je obava, zda důraz na bohoslužby nepoškozují důraz na Bibli a na hlásání zvěsti o ospravedlnění hříšníka.

Na to jsou tři hlavní odpovědi, jedna historická, jedna hermeneutická a jedna systematicko-teologická. Historická odpověď vychází z toho, jak vlastně Písmo svaté vznikalo, a odpovídá, že jeho text podle našeho poznání krystalizoval kolem společenství slavící sv. večeři s její základní zvěstí, že za nás Kristus vydává své tělo a svou krev. Tato zvěst pak je komentována zejména v listech apoštola Pavla – co to vlastně znamená ono „za vás“. Celé učení o Kristově oběti a o našem ospravedlnění má svůj Sitz im Leben právě při slavení sv. večeře. Kolem toho pak se vyprávějí i texty o událostech, které předcházely, tj. evangelijní příběhy o Ježíšově působení. Tomu odpovídají i porpore pašijí vůči ostatnímu textu. Detailní rozbor, který vypracovala škola dějin formy, by ukázaly ještě mnohem lépe, že Písmo svaté je kniha psaná pro bohoslužbu, že je to, dle výroku jednoho autora, sbírka textů, které byly kázáním a mají se kázáním opět stát.

Hermeneutická odpověď byla vypracována v diskusích mezi americkými evangelikály a postliberály a lze ji shrnout asi takto:

Bohoslužby jsou tím prostorem, kde lze číst správně Písmo:

- Je tu společenství jako interpretační komunita,
- a je tu kontext, který vykládá text, především večeře Páně, ukazující, co je srdcem evangelia, summa evangelií (Luther), tedy Kristova smrt za nás,
- jsou tu kanonické texty,

- jsou tu vyznání víry jako pravidla četby,
- a jsou tu živí křesťané, vykládající text svým životem.⁵

Systematicko-teologická odpověď vychází z učení Edmunda Schlinka o primárních a sekundárních strukturách teologických výpovědí.⁶ Primární struktury jsou bezprostřední odpovědi na Boží slovo. Tato odpověď víry má podobu oslovení Boha a oslovení lidí, přičemž jedno nelze oddělit od druhého. Nejzákladnější odpovědi na zvěstování velkých skutků Božích je modlitba, děkovaná a prosebná (včetně prosby o odpuštění hříchů a přímlov za druhé). Zvláštní místo mezi modlitbami má doxologie, adorace Boha, v níž ustupuje lidské já a církev chválením Boha uznává jeho velikost. Svědectví jako odpověď na Boží slovo se obrací k lidem, „odpovědi na evangelium je evangelium,“ věřící dosvědčuje Boží čin spásy, který zakusil ve svém životě. Jinou odpovědí, která se také obrací k lidem, je učení, vyučování, na mnoha místech biblicky ekvivalent našeho kázání. Vyznání víry je spojením modlitby a svědectví.⁷

Zmíněné základní formy odpovědi na evangelium jsou současně základními formami liturgie. Proto liturgie nekonkuruje zvěstování evangelia, ale naopak vytváří prostor pro celé bohatství odpovědi víry. Liturgická obnova je tedy obnovou bohatství odpovědi na Boží slovo.

Jinou obavou, s níž se v evangelickém prostředí setkáváme (zejména dnes v době faktického teologického existencialismu), je strach, že důraz na liturgické formy implikuje přílišné zaměření na přítomnost, „zabydlení se v přítomnosti“, „zbytnění“ a ztrátu eschatologické dimenze. Také na bohoslužbu je proto zřejmě užitečné vzátnout rozlišování mezi „už nyní“ a „ještě ne“, vzít vážně přítomnost Krista a Božího království v bohoslužbě a jeho ještě trvající očekávání. To by zřejmě mohlo snížit nebezpečí, které někteří diskutující spojují s důrazem na svátostnost a hmatatelnost liturgického dění, a snad i překonat některé s tím spojené konfesní alternativy.

A konečně třetí obavou, k níž se chceme vyjádřit, je podezření, že liturgická obnova je inspirována módními religionistickými a psychologickými trendy,

⁵ Více o tom v třetí části naší habilitační práce *K rekonstrukci teologie po konci novověku*, České Budějovice 2008

⁶ *Ökumenische Dogmatik*, Göttingen 1985, s. 33-41.

⁷ Dvojí směr zmíněných odpovědi – k Bohu a k lidem – nabízí dvě základní možnosti uspořádání liturgického prostoru a postoje liturga při bohoslužbě podle toho, jak položíme důraz. V ekumenické souvislosti kardinálem Ratzingerem zpochybnované celebrace versus populo je hodno zmínky, že luterství otočení směru liturgické modlitby neprovedlo, nejen v reformační době, ale povětšinou ani později. Ratzinger navrhuje – jako privátní mínění, nikoli jako papežskou direktivu – různé alternativy, jak zaměřit modlitbu celebranta a věřících společným směrem, např. ke kříži umístěnému na stole Páně či ke Kristu v nebi. V praxi ekumenických bohoslužeb na TF JU sedíme v půlkruhu kolem oltáře, celebrant sedí mezi ostatními na prostředním sedadle, tedy nikoli zády k nim.

jmenovitě touhou po mystériu, rituálu a jeho psychoterapeutické funkci. Pokud již užíváme výrazu mystérium, je nutno v evangelické teologii je spojit s Božím slovem, nikoli s nějakými rituálními praktikami. Vlastním mystériem evangelické bohoslužby je Boží slovo, Kristus přítomný a jednající ve slově. To je mysterium fascinosum et tremendum evangelické bohoslužby. Jinak opravdu sklouzneme do religionistiky a psychologie, z čehož nás odpůrci liturgie často předem neprávem obviňují.

Šance a rizika protestantské bohoslužby

Bohoslužba církví reformačního typu stojí uprostřed mezi přesně stanovenou bohoslužbou klasických církví a spontánní bohoslužbou charismatických církví. V tom je její šance i riziko. Ius liturgicum je fakticky u faráře, který může pružně reagovat na situaci sboru, provádět včas nutné reformy atd., současně však hrozí, že vtiskne bohoslužbě výhradně své důrazy a také svou úroveň a míru víry a ohrozí celé bohatství odpovědí na Písmo. Evangelické sbory to v minulosti přežily díky písním v evangelickém zpěvníku, jejichž věroučný profil býval jasný. Zde je problém mnohých dnešních popěvek, které jistě také do bohoslužby nějak patří, ale pokud se na ně omezíme, dlouhodobě vedou k nezalosti základních pravd víry.

Při výkladech o protestantské liturgii a dnešních vnitrocírkevních sporech se vůbec často přehlíží, že faktickou protestantskou liturgií není tvorivost příslušného faráře, ale písně z kancionálu. Příznačný je ovšem vývoj evangelického kancionálu – od písní, které původně na svém místě nahrazovaly určitý mešní zpěv, k písním, u nichž je patrné, že jejich autoři (nebo spíše pořadatelé zpěvníku) neměli o struktuře a smyslu bohoslužby zjevně ani ponětí.

Jistý paradox je také, zejména v luterství, mezi důrazem na čistotu víry a současně na legitimní pluralitu bohoslužebných forem, jednotu v různosti, protože bohoslužebné formy v klasických církvích obvykle garantují čistotu učení. V tom je i ekumenický význam bohoslužby: V mezinárodním evangelickém společenství, které pěstuje východní liturgii, zažíváme právě v časech stagnace dialogu s pravoslávím, že daleko více než teologické konsensy je pro pravoslavné důležité, že se modlíme stejné texty jako oni. „Společenství obřadu“ je pro ně zjevně daleko přesvědčivější skutečností.⁸

⁸ Užívané texty viz Thöle, Reinhard; Rudeyko, Vasyl, *Služebnyk – Gottesdienstbuch. Der lutherische Gottesdienst in de byzantinisch-slawischen Tradition*, Darmstadt 2004, srov. též www.ostkirchlicher-konvent.de. Srov. také Vokoun, Jaroslav, „Eucharistická spiritualita – ekumenické impulsy“, in: Šrajer, Jindřich, *Teologická teorie v pastorační praxi*, České Budějovice 2004, s. 54-62. K liturgickým trendům v českobratrské církvi obecně srov. Vokoun, J., „Anzeichen liturgischer Bewegung im tschechischen Protestantismus“, *Communio viatorum* 3, 2006, s. 192-202.

Možnost improvizace je velikou předností evangelické bohoslužby – mnohdy se však zapomíná, že umění improvizace je vrcholným uměním hudebníka, který zvládl hudební vzdělání, nikoli příležitostí pro začátečníky a amatéry. □

Literatura k dalšímu studiu:

Dříve než se začneme zabývat liturgickými formami, měli bychom si ujasnit teologii bohoslužby. K tomu lze zvláště doporučit:

- Šmeman, Alexandr, *Evcharistija: Tainstvo carstva*, www.krotov.info
- Schlink, Edmund, „Bohoslužba a její církevní a kosmologický rozměr“, *Ekumenický liturgický sborník 1* (místo a rok neuvedeny), s. 20-27. Celá řada 13 sborníků, z nichž poslední čísla byla vydána jako publikace TF JU v Českých Budějovicích (1997–2004), mapuje liturgickou obnovu evangelické bohoslužby a její ekumenický kontext.
- Vokoun, Jaroslav, „Bausteine für eine künftige Theologie des Gottesdienstes nach dem Psalmbuch“, *Prosfora/Prophora No 1, Formen des Gottesdienstes in den Ost- und Westkirchen*, Lviv/Lemberg 2005, s. 52-57.

Standardní výklad evangelické bohoslužby a jejích forem viz Schmidt-Lauber, H.-C. und Bieritz, K.-H., *Handbuch der Liturgik*, Göttingen 1995. K jednotlivým stavebním kamenům liturgie přináší vynikající úvody *Agenda ČCE*, I (1983) a II (1988). V podstatě reformované (kalvinistické) pojetí bohoslužby má i katolický liturgista Bouše, viz Bouše, Zdeněk Bonaventura, *Malá katolická liturgika*, Praha 2004, totéž lze říci i o člancích Pavla Hradilka publikovaných průběžně v časopise *Getsemany*.